

ומום אין בכך | איך יש להתייחס על פי
דעת ההלכה לחידושי המדע והרפואה
ומה ההשלכות של שאלה זו

ציון מצבת קברו של הער"ץ בבית החיים באלטונה. צילום: Holgerjan 3.0 I. CC BY SA

היעב"ץ

והמהפכה המדעית

מכל מקום, לא הלכו אחר הניתוח דרכי הרפואה ההסכמית בין האנשים בענייני תורתנו הקדושה. ואין הדבר מסור אלא לחכמים מקבלי האמת הלכה למשה מסיני. אבל הרופאים לא תקיף ידיעתם בחולי ובריא. לשפוט בין נמנע ואפשרי. אלא מפאת הניסיון בלבד. לא מצד שגזר עליו המופת. וכל שכן שלא אמתהו מן הקבלה.

את המילים החריפות הללו כתב היעב"ץ, רבי יעקב (בן צבי) עמדין, בקונטרס שפרסם תחת השם 'איגרת ביקורת'. הקונטרס ראה אור כחלק מפולמוס הלכתי חריף שהתנהל בינו לבין כמה מחכמי אותו דור, שהתרחב לנושאים שנוגעים מעבר לביאור הסוגיות. חלקים נרחבים מהקונטרס הקדיש היעב"ץ לביאור משנתו בנוגע לשאלות החדשות שהתעוררו בנוגע לטיב היחסים שבין תורה למדע, כמו גם אל ביקורת ביחס לתקפותו של המדע המודרני בכלל.

הסיפור מתחיל כאשר מגיעה שאלה לפתחו של הגאון רבי יחזקאל קצנלבוין, רבה הוותיק של קהילת אלטונה, המבורג וונדסבורק (א"י).

משקל הלכתי בנושא הזה. זו בעצם השאלה שעמדה בלב הוויכוח שניהל היעב"ץ, אך היא הסתעפה לשאלה אחרת: האם באופן עקרוני יש להתייחס לאנשי המקצוע בתחום המדע בכלל והרפואה בפרט כאל מומחים, או שמא גם בלא הנידון ההלכתי יש להטיל ספק בממצאים שלהם?

על מנת להבין טוב יותר את ההקשר של השאלה האחרונה כדאי לחזור מעט אחרונה, כמאתיים שנה לפני האירוע האמור.

המהפכה המדעית

ספק אם מי מהסטודנטים של אוניברסיטת בול שהתאספו באותו יום קיצי של שנת רפ"ז היה מודע לכך שהוא עתיד להיות נוכח באירוע היסטורי רב משמעות, שלא לומר מהפכני. הם ידעו מן הסתם שמשעמם זה לא הולך להיות. בכל זאת, למרצה שלהם, פיליפוס אאורליוס פרצלסוס, היה מוניטין של דמות בלתי שגרתית שנודעה בשל נטייתה לעורר פרובוקציות. אבל הפרובוקציה הזו הייתה

על הפולמוס ההלכתי שהוביל את היעב"ץ להתעמת עם הרפואה והמדע המודרניים. האם המדע מתקדם או נסוג אחור? | איך בכל זאת אנו רואים שהמדע מצליח בדברים רבים יותר מאשר בעבר? ואיך צריך להתייחס לקביעות הרפואה והמדע - מול דברי חז"ל. חכמי ישראל נחלקו בדבר | דלית ביה מששותא

הרב נועם פלאי

השואל היה יהודי שנצרך לעבור ניתוח על מנת לעצור את התפשטותו של נמק. דא עקא, שניתוח זה היה כרוך בשאלות הלכתיות לא פשוטות. העובדה שמדובר בפרקטיקה שנעשתה רווחת למדי באותם ימים, רק הפכה את התשובה לנושא נפיץ יותר, שכן נודעו לו השלכות מרחיקות לכת.

השאלה שעלתה מן הניתוח לא הייתה חדשה באופן עקרוני. למעשה, היא הייתה נתונה במחלוקת ראשונים; בעוד רבנו תם נקט (בבמות ע"ה ע"א) שניתוח מעין זה מותר מרבית הראשונים חלקו עליו וכמותם הורו למעשה הפוסקים.

אלא שלנדון ההלכתי הוותיק נוספה כעת בעיה חדשה: ההגדרה ההלכתית כרוכה במצב הרפואי. זה לא משהו חריג, אלא שבניגוד לעת העתיקה דעת הרופאים השתנתה וכעת הם היו סבורים בדיוק הפוך ממה שהיה מקובל בעבר. אי לכך, גם המסקנות ההלכתיות היו אמורות להשתנות - בהנחה שלדעת הרופאים ישנו

צעד אחד קדימה. פרצלסוס לא אכזב. בצעדים בטוחים הוא פסע בינות לקבוצת הצעירים שהתגודדה ברחבה, נושא עמו ספר עב-כרס שכל רופא מתלמד הכיר היטב: הקאנון של הרופא הפרסי אבו עלי חוסיין אבן-סינא, שנחשב לחומר הלימודים הרשמי עבור הסטודנטים לרפואה של אוניברסיטת בול, כמו גם בשאר בתי הספר לרפואה באירופה.

הקאנון עצמו היה בערך בן חמש מאות שנה (אבן-סינא היה פחות או יותר בן דורו של הר"ף), אמנם המסורת הרפואית שייצג הייתה עתיקה הרבה יותר. שורשיה היו נעוצים ביוון העתיקה, בכתביהם הרפואיים של היפוקרטס וגלנוס, שבזרעם הלכו מרבית הרופאים במשך למעלה מ-1,000 שנה. התכחות לערכו המדעי של הספר הייתה באותה תקופה חמורה עוד יותר ממה שעשויה להיות היום בעיני הממסד המדעי התכחות להתחממות האקלים, חיסונים וכוח המשיכה גם יחד.

כל זה לא ממוש הפריע לפרצלסוס, שבעזות שכל-כך אפיינה אותו, פשוט השליך את הקאנון העתיק אל תוך מדורת אש, באקט שהיה שמור בדרך כלל לספרים שנחשדו כספרי-כפירה. על מנת להסיר כל צל של ספק בנוגע ליחסו לספר שזה עתה שרף, פרצלסוס פנה בנאום חצוף עוד יותר לאותם רופאים-קדמונים: "עקבו אחריי, גלנוס, אבן-סינא... ולא אני אחריכם. דבר מכם לא ישרוד, אף לא בפינה המרוחקת ביותר".

הפרובוקציה הזו ואלו שבאו בעקבותיה עלו לפרצלסוס בסופו של דבר במשרתו. הוא נאלץ לעזוב את אוניברסיטת בול. אמנם את מקומו בהיסטוריה של המדע הוא קנה לא רק בגלל תגליותיו המדעיות המרשימות, אלא דווקא בשל אותה עזות לקום ולסתור דברי ראשונים. אף על פי שהתופעה של אנשים הקמים וחולקים על חכמים מדורות קדומים יותר הייתה קיימת תמיד, ההתיימרות לסתור את דבריהם של הרופאים הראשונים באופן מוחלט וחסר כבוד כל כך, הייתה לא פחות ממהפכה, וכך היא כונתה, לימים: 'המהפכה המדעית'. פרצלסוס לא רק חלק, אלא שלל את המתודה הקלאסית מן היסוד וביקש לייסד גישה רפואית חדשה, מושתתת על ניסיונות מעשיים, ולא על סברות פילוסופיות.

המחשה לשינוי הדרסטי בגישה הכללית, אפשר למצוא אם משווים את דברי פרצלסוס לדברי אחד הפילוסופים שציטט רבנו ישעיה די טראני, בעל התוספות ר"ה, בתשובותיו (סי"ט) שלוש מאות שנה קודם לכן:

"תחילת כל דבר אני משיב לאדוני על מה שכתבת אלי שלא אחלוק על הרב הגדול רבנו יצחק זצ"ל (ר"י ב"ר שמואל, מבעלי התוספות. נ.ב.), חלילה לי מעשות זאת ולא עלתה במחשבה כחולק עליו. ומה אני נחשב פרעוש אחד כתרגומו כנגד תלמידו אף כי בדבר אחרי המלך, אך זאת איתי: כל דבר שאינו נראה בעיניי, אי אמרה יהושע בן נון - לא צייתנא ליה, ואיני נמנע מלדבר עליו מה שייראה לי לפי מיעוט שכלי, ואני מקיים עלי מקרא זה: 'ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש'. ועדי בשחק נאמן סלה, שאף במקום שנראה לי שאני אומר יפה על כל אחד מדברי רבותי הראשונים ז"ל, חלילה שיזחיני לבי לומר אף חכמתי עמדה לי, אלא אני דן בעצמי משל הפילוסופים.

"שמעתי מחכמי הפילוסופים - שאלו לגדול שבהם ואמרו לו: הלא אנחנו מודים שהראשונים חכמו והשכילו יותר ממנו, והלא אנחנו מודים שאנו מדברים עליהם וסותרים דבריהם בהרבה מקומות והאמת איתנו, היאך יכוון הדבר הזה? השיבם אמר להם: מי צופה למרחוק, הננס או הענק? הוי אומר הענק, שעניו עומדות במקום גבוה יותר מן הננס. ואם תרכיב הננס על צווארי הענק, מי צופה יותר למרחוק? הוי אומר הננס, שעניו גבוהות

רפואה והלכה: הילכו שניהם יחדיו?

במהלך השנים שחלפו מאז אותו אירוע בבזל, התקבלו גישתו של פרצלסוס כמעט ללא עוררין. קופרניקוס וגלילאו גלילאי הציעו תיאוריה חדשה שתסביר את תנועת גרמי השמים, באופן כזה שהפך את תורתו של תלמי למיותרת ובלתי תקפה. גילוי מחזור הדב והתרחבותו של הידע האנטומי גרמו לתורת ארבע הליחות להיעשות לארכאית, וחוקי הכבידה של ניוטון הציעו פתרון מכניסטי יפהפה ומדויק לאין ערוך מזה של אריסטו וההולכים בדרכו. אפילו הגיאומטריה האוקלידית שנראתה תמיד כמושלמת לא נותרת חסינה מביקורת. הפילוסופיה העתיקה נשחקה ונטחנה לעפר וספרי הלימוד הקלאסיים נראו דומים יותר למצבות מאשר למקור של ידע עדכני.

ההתפתחויות המדעיות הולידו לא פעם שאלות הלכתיות לא פשוטות, בפרט במקומות שבהם הסתמכה ההלכה בפירוש על טיעונים מציאותיים. דוגמה בולטת לכך היא בנוגע להלכות טרפות. האם בהמה שנחשבת כמי שאפסו סיכוייה לחיות בימי חז"ל צריכה להיחשב לטרפה גם אם נמצא טיפול חדשני מאריך חיים, או כאשר השתנתה דעתם של הרופאים בנוגע לדיאגנוזה הנכונה? למעשה, שאלה מעין זו כבר עלתה בימיו של הרשב"א, הרבה לפני מה שנחשב כמהפכה המדעית. הרשב"א מתייחס בתשובותיו לכך שלא ניתן להסתמך על עדויות על מנת לסתור את מסקנותיהם של חז"ל בנוגע לטרפות, אף על פי שמתוך אותן עדויות עולות מסקנות שונות בנוגע לסיכויי הבהמות לשרוד.

הבדל משמעותי הקיים בין סוג השאלות שאליהן התייחס הרשב"א לבין הגדון הנוכחי הוא שכעת לא היה מדובר על מקבץ עדויות, אלא על חוות דעת של מן שנחשבו כמומחים גם בעיני ההלכה ביחס למגוון נושאים. האם יש לייחס לדעת רופאים משקל שונה מאשר לעדות אקראית?

ואכן, כבר מהרש"ל השתמש בדעת הרופאים על מנת להכריע בעד שיטת רבנו תם הנ"ל, אף על פי ששיטתו היא דעת יחיד כנגד שאר הראשונים. לפי מהרש"ל יש לפסוק באופן עקרוני כשיטת רבנו תם, אך ביחס לפרקטיקה הכירורגית כתב "ותלוי הדבר בחכמת הרופאים".

פסקו של רבי יחזקאל קצנלבויגן שנטה להחמיר ושל א ניתן להסתמך באופן מוחלט על דעת הרפואה המודרנית, נתקל בכמה לומדים חשובים בעירו שהשיגו על דבריו בתקיפות ובראשם רבי שמשון בלוך, המכונה רבי שמשון חסיד, יליד פיורדא ומבחיירי תלמידי החכמים בהמבורג. רבי שמשון כתב עשר השגות שמחמתן נקט שיש להקל, ועשה שימוש נרחב בטענתו של מהרש"ל בנוגע לתקפותו של הידע הרפואי: "ועוד דברי העדים כשרים ורופאים מסייעים"; "הרי שתלוי הכל בחכמת הטבע" ועוד.

המקום המשמעותי שייחס רבי שמשון בלוך לדעת הרופאים לא היה חידוש בלעדי שלו כאמור, אמנם המשקל היחסי שנתן להם היה מודגש מאוד. בניגוד לתשובתו של הרשב"א ביחס לטרפות, רבי שמשון בלוך ביטא עמדה הלכתית שהעניקה תוקף לרפואה המודרנית. אל דעתו של רבי שמשון בלוך הצטרף גם החכם הספרדי של הקהילה, רבי משה חגיז, ובמהרה התחלק קהל הלומדים לשתי קבוצות: אלו שצידדו בפסק המחמיר של רבי יחזקאל קצנלבויגן ואלו שנקטו להקל כרבי שמשון בלוך.

נמל הדייגים באלטונה

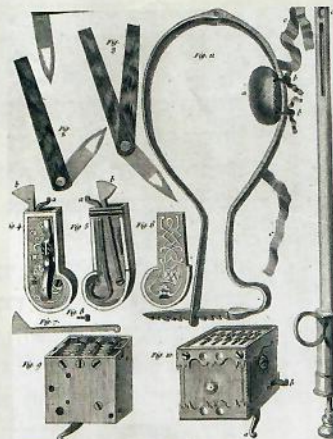

העיר עמון - בעקבות רבנותו בה, נקרא על שמה

עכשיו יותר מעיני הענק. כך אנחנו ננסים רכובים על צווארי הענקים, מפני שראינו חכמתם".

התוספות רי"ד משתמש במשל 'הגמד והענק', על מנת להסביר את מה שנראה לעיתים כתהליך של התפתחות הידע; הדורות הקדומים אמנם גדולים יותר מהדורות המאוחרים, אך הצטברות הידע מאפשרת לעיתים לאחרונים לראות דברים נוספים, כשם שהננס העומד על כתפי הענק יכול לראות למרחק גדול יותר מאשר הענק עצמו.

כפי שאנו רואים מדברי הרי"ד, באותה עת גישה זו רווחה לא רק בבית המדרש, אלא גם - להבדיל - בקתדרות האירופאיות. רבנו ישעיה בפירוש מביא את המשל בשם 'חכמי הפילוסופים', כאשר הוא ככל הנראה מתכוון לסכולסטיקן הצרפתי ברנרד משארטה, שחי כמאה שנה לפניו ושניסוחם הידוע מופיע בכתבי תלמידו, ג'ון מסולסבורי. כנגד גישה זו קם פרצלסוס וההולכים בעקבותיו, כשהם מרשים לעצמם לא רק להוסיף על דברי הראשונים, אלא גם לסתור מן היסוד על מנת לבנות בניין חדש.

כלים רפואיים מהעת העתיקה

איגרת ביקורת

בשלב הזה נכנס היעב"ץ לתמונה; אחרי שבתחילה תמך בפסק ההלכה של רבי שמשון בלוק, חזר בו היעב"ץ ונקט בגישה מחמירה עוד יותר מזו של רבי יחזקאל קצנבלוביץ. את שיטתו ותשובותיו ריכז היעב"ץ בקונטרס נרחב שהוציא תחת השם 'איגרת ביקורת'.

העובדה שהיעב"ץ לא הסתפק בהוצאתה לאור של תשובה הלכתית מנומקת, אלא בחר לפרסם קונטרס מקיף ונרחב, מלמדת על חשיבותו העקרונית של הנושא בעיניו, שככל הנראה לא הסתכמה רק בשאלה ההלכתית הספציפית המדוברת.

עיקר הביקורת של היעב"ץ הייתה על השימוש ההלכתי שעשה רבי שמשון בלוק בעמדת אנשי הרפואה, ביקורת שעליה הוא חוזר שוב ושוב במהלך שבעים עמודי קונטרס: "ולא נאמין לדבריהם (של הרופאים, נ.פ.) במקום שמכחישיהם פמליא של מעלה מלאכי השרת, מאן נינהו חכמים ז"ל הנאמנים בכל דבריהם". במשפט חריף למדי סיכם היעב"ץ את השקפתו על הנושא: "ואם קיבל עליו הרופא למורה, אם כן יצא הוא מבית המדרש וייכנס רופא".

אלא שהביקורת של היעב"ץ לא נעצרה רק בנוגע לעצם הנכונות לעשות שימוש בידע רפואי ביחס לסוגיות הלכתיות, בפרט כאשר נראה שהידע מתנגש עם פשוטות דברי חז"ל, אלא מבטאת ערעור על עצם תוקפו של הידע המדעי.

היעב"ץ טוען שאי אפשר להתייחס לחוות דעת רפואית כאמת מוחלטת, מאחר ופעמים רבות מתגלעים ויכוחים בין הרופאים עצמם: "וכמה פעמים נמצאים הרופאים חלוקים הרבה בהסכמותיהם ומשפטיהם?" אין הם תמימי דעים באשר לדיאגנוזה ולדרך הטיפול ולכן "איך נסמוך עליהם בדבר זה במקום איסור של תורה?"

מעניין להשוות את הביקורת של היעב"ץ על הממסד הרפואי עם זו של בר-הפלוגתא שלו, הלא הוא רבי יהונתן אייבשיץ, במחלוקת המפורסמת על כשרותה של תרנגולת שנמצאה ללא לב. באותו מקרה היה זה ה'חכם צבי', אביו של היעב"ץ, שרצה להכשיר את התרנגולת אף כנגד עדים, מאחר ואין כל אפשרות שהתרנגולת הייתה חיה ללא לב.

כחלק מהפולמוס טען רבי יהונתן שלחוות דעת מדעית אין תוקף בהקשר זה, מאחר והמדענים עצמם נוהגים לחזור בהם: "ובפרט יסודת חכמי טבע בנוי על פי ניסיון, היום הייתה הסכמה כך, וכאשר באו אנשים שראו ההיפוך אף הם נזורו אחור מהסכמתם ועשו כלל אחר, וכן תמיה עד כי עכשיו על ידי ניסיון בזה נסוגו אחור ממש מכל הנחת גלינוס ארסטו" וכדומה [1] יבחרו הנחות ויסודות חדשים".

רבי יהונתן טוען, שתיאוריות מדעיות נוטות ליפול ולהתעדרן, ו"אם כן איך בשביל יסודת טבע מציאות, נכחיש העדים ונתיר איסור טרפה וספק שלה?" זוהי טענה דומה לכאורה לזו של היעב"ץ, בכך שהוא טוען לחוסר יציבותו של הידע המדעי, אך למעשה מדובר בגישה הפוכה לחלוטין.

בעוד שהיעב"ץ כבר ביקומו של קונצנזוס מדעי נרחב בין חכמי אותו זמן, רבי יהונתן אייבשיץ התייחס לשינויים שחלו בין הגישות השונות במהלך הדורות. בהקשר הזה ישנו פער גדול למדי בין השניים: מדבריו של רבי יהונתן אייבשיץ נראה, שהעובדה שהתיאוריות העתיקות של אריסטו וגלינוס נדחו היא חלק טבעי מההתפתחות של המדעית. הבעיה היא, שאין כל דרך לדעת שאנו נמצאים עתה בסוף דרכה של התפתחות זו; כשם שחזרו בהם אנשי המדע פעם אחת, כך יכולים הם לחזור פעם נוספת. רבי

יהונתן הכיר למעשה במהפכה המדעית, אך לא בתוקפו המוחלט של הידע המדעי. ליעב"ץ, לעומתו, הייתה גישה אחרת לגמרי, ואת משנתו הסדורה בנושא זה הוא בחר לפרוש בהרחבה בקונטרס האמור.

"מרדו באריסטו"

הביקורת של היעב"ץ לא הסתכמה רק ביחס לשאלת המשקל ההלכתי שיש לתת לידע מדעי, או לעדיפות מסורת חז"ל על פני חוות דעתם של מומחי הרפואה - לדעתו של היעב"ץ המתודולוגיה הרפואית-מדעית הייתה בעייתית מצד עצמה. לא רק בהשוואה למסורת חז"ל, אלא גם ביחס לפילוסופים ולרופאים העתיקים:

"אבל הרופאים לא תקיף ידיעתם בין בריא לחולי. לשפוט בין נמנע לאפשרי, אלא מפאת הניסיון בלבד. לא מצד שגור עליו המופת וכל שכן שלא אמתהו הקבלה, שאין להם בה חלק ונחלה".

הבעיה בדיסציפלינה הרפואית המודרנית היא שהיא מתבססת על ידע-אמפירי (ניסיון), ולא על לוגיקה וסברות פילוסופיות (מופת) או מסורת עתיקה (קבלה). ידע כזה, מטבע הדברים, הוא ידע שאינו ודאי (לא תקיף ידיעתם), ולכן גם נחשב לנחות בהשוואה לידע העתיק. היעב"ץ ממשיך ותוקף את אנשי המדע החדש על כך שזנחו את המסורות המדעיות הישנות: "מרדו ובעטו באריסטו, געלו בגאלינו... יבחרו להם דרכים חדשות לא שערום אבותם".

זוהי גישה שונה לחלוטין מזו שהביע רבי יהונתן אייבשיץ. רבי יהונתן לא הבדיל באופן משמעותי בין המדע הישן לחדש. זאת ועוד; נטישתו של המסקנות המדעיות הקדומות היא חלק מתהליך טבעי של קידמה המאפיין את התפתחות המדע. על גישה חיובית זו אפשר ללמוד גם מדבריו ב'יערות דבש': "בכל החכמות תמצא בדור אחרון יותר בירור ועמקות יתרה ודרך קצרה מדורות ראשונים, חוץ מתורתנו הקדושה". לעומתו, היעב"ץ רואה בקדמה המדעית משום רגרסיה, נסיגה ביחס לדורות הקודמים, גם בהיבט המדעי.

אמנם, גם היעב"ץ לא התכחש לכך שקיימים היבטים מסוימים שבהם ישנה עדיפות לידע המדעי החדש: "ואף אם לפעמים באמת נראה יפה כוח האחרונים שמצאו כסומא בארובה דרך קרוב יותר למרכז האמת בקצת דברים. אמנם, יתר שאת ומעלה לקדומים בהרבה דברים עיקרי וראשיים שנאבדו ומתו עמהם ככל מכל. ועדיין לא חזרו בדורות הללו".

לדברי היעב"ץ, המדע החדש מגיע אמנם להישגים-מקריים, 'כסומא בארובה', אמנם הללו בטלים ביחס לחכמות הקדומות שאבדו לבלי שוב. המתודה המודרנית, המבוססת על תצפית וניסויים מובילה לידע מסוכסך ומפולג ולמסקנות הנתונות בספק, בניגוד - לדבריו - למסקנות שנגזרות מכוחם של חכמות עתיקות או מניתוח פילוסופי עמוק. ההתנגדות של היעב"ץ לרפואה המודרנית לא נבעה רק מחמת הסתירה-לכאורה שבינה לבין מסורת חז"ל, אלא גם מהסתייגות עמוקה מעצם המתודולוגיה של המדע החדש.

יש לציין, שבקרב רבים מפורסי זמננו עמדתו של היעב"ץ לא התקבלה, ובמקרים רבים לעמדה הרפואית נודע מקום נכבד.

בהכנת המאמר התבססתי על ספרו של מעוז כהנא: תרנגולת בלי לב, דת ומדע בכתיבה הרבנית במאה השמונה-עשרה, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשפ"א.

באדיבות בית המכרות מורשת

באדיבות 'ירושלים של זר' מכרות סמכות

מכתבו של היעב"ץ למלך דומרק

הביקורת של היעב"ץ לא נעצרה רק בנוגע לעצם הנכונות לעשות שימוש בידע רפואי ביחס לסוגיות הלכתיות אלא מבטאת ערעור על עצם תוקפו של הידע המדעי